

KAZAK VE KIRGIZ YAZI DİLLERİNDE DUDAK BENZEŞMESİ (LABİAL ATTRAKSİYON) MESELESİ

ABDÜLKADİR İNAN

Türk lehçeleri arasında ünlülerin, dudak benzeşmesi (sinharmonizm, labial attraksiyon, labial affinite) bakımından önemli özelliği bulunan lehçeler Kazakça ile Kırgızcadır. Bu iki Türk lehçesinde dudak çekimi olayı öteki Türk lehçelerine göre çok daha güçlüdür. Hele Kırgızcada bu olay en yüksek derecesini bulmuştur.

Bu Türk lehçelerindeki fonetik özellikleri, mümkün olduğu kadar doğru belirterek teshit edilen metinler ilk defa W. Radloff tarafından "Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatı Örnekleri külliyyatının III. ve V. ciltlerinde yayımlanmıştır. Kırgızca ve Kazakçada bu dudak çekimi olayı üzerine bir fikir edinebilmek için şu aşağıdaki metinleri gözden geçirmek yeter :

Kırgızca :

körgön künü kurusun!
içken susu kurusun!
Kül Çoro körbögöndü em kördü
aydan ay ötüp
ay on eki ay cıl boldu
kündön, kündön kün ötüp
kün on eki ay cıl boldu
bu balanı körgöndö
balanın közü çolpondoy
balanı öltüröâlbadı (Proben, V, 354).
altın söögüm bar edi
bu kalmaktan ölörmün
söögümdü çogultup ala kör
ulu coldun üstünö
alıp barıp kömö sal!
col körbögön camanga
col körsötüp catarga,
colmen ötkön colooçı
bata kılıp ötörgö (s. 447).

Kazakça :

köktü bulut ursaydı
kündü baykay arasam
kün cavarğa usaydı
aydı bulut ursaydı
aydı bayay arasam
tün cavarğa usaydı
köldögü uular söylödü
köktön bulut su kelse
köktöp bolsam ne payda?
köktögü culduz sırsılsa
köldönön turğan tulparım
abısıñnan māğan ne payda?
körüp alğan körüktü edim
tañdap alğan tekti edim
mağan tegiñnen ne payda? (Proben, III, s. 140).
sunun aklıgı süttöy bolsun

“Kunan ıar ögüzüm bar, sol ögüzümdü bereyin” dedi.
“Bala kunan ögüzdü herdi, katın aldı üyünö ketti” (s. 296).

bir kundaydı oylağan
nogaylınıñ kalkında
sunday bir bay bolgan
ötörün dünüö bilmedim
kuldan kördüm Korluktu
ölöyin desem ölölmöy
öz malıdı körölmöy (s. 166).

Kırgızca ve Kazakça bu iki metin Radloff tarafından 1870-1880 yıllarında yazılmıştır. Her iki metnin karşılaştırılmasından görüldüğü üzere bu iki lehçedeki dudak çekimi olayı bakımından fazla fark görülmemektedir. Yalnız ilk hecesinde *O* sesi bulunan kelimelerde Kırgızcada bu dudak çekimi olduğu halde Kazakçada buna seyrek raslanır: Kırgızcada — bolgon, toygon, orok, korkok; Kazakçada — bolgan, toygan, orak, korkak... gibi. İlk hecede *Ö* ve *Ü* sesleri bulunan kelimelerde her iki lehçede dudak çekimi (labial affinität) aynıdır: Kırgızcada — körünbösün közümö (=görünmesin gözüme), külüp kelsin özümö (=gülüp gelsin özüme), ümütsüz (umutsuz), ürküttüñüz, ördögüñüzü (ördekinizi), örümçülör (=örücüler), üstündö (=üstünde). Bu kelimelerin söy-

lenişi ve yazışı Radloff metinlerinden farksızdır. Metinlerden anlaşıldığı üzere Kazakçada ilk hecedeki O sesinin ilerisindeki hecelere etkisi yoktur, U sesinin her iki lehçede de etkisi yoktur: uzak, ulak, tuman, ulan, turak ... gibi.

* * *

Kırgızlar XX. yüzyılın ilk yıllarına kadar yazı dili olarak bütün Türkistan Türklerinin ortak yazı dili olan "türki" dediğimiz geleneksel yazı dilini kullanırlardı. 1905 ihtilâlından sonra Kırgız aydınları arasında "Kırgız yazı dili" üzerine kımıldamalar oldu. Aydınlardan bazıları daha önceleri kurulmuş olan Kazak yazı dilini kullanmayı ileri sürmüşlerdi. Bununla beraber Kırgızca-Kazakça* karışık bir iki destan-hikâye de basılmıştı. Kırgız yurdunda Sovyet egemenliği yerleştikten sonra Kırgız türkçesinin bütün fonetik özelliklerini belirten bir "Kırgız yazı dili" ortaya çıkarıldı. Arap harfleriyle yazılan kitaplarda bile konuşma dilindeki dudak çekmesi olayı belirtilmeye çalışıldı. Rus harflerinin kullanılması zorunlu tutuluncaya değin Arap harfleriyle basılan eserlerin hepsinde bu özelliğin belirtilmesine önem verilmiştir. Bunlardan bir örnek :

Ар буромон Айтәин * бу соғомақдай буту коз
 комош мурон қолук чағ * Алма муион тоимобаш
 Ақ қоҗқор доу маққайб * . . . . . ку кор гондо жабиліб
 тоуту қошдон қуируғон * комкормо қондоз ке кемҗет бурк
 ордоно коз доу жонудо * Ат ку колон соиушоб
 . . . . . (*Ат қуируғон тоиушоб . . . . .)

Rus harflerinin uygulanmasından sonra yazılan eserler W. Radloff'un uyguladığı imlâya, pek küçük farklarla, uygundur. Bu yeni metinlerden örnek :

"Konur күздөн тартып аш-тоялор өкүм сүрөт. Айна бир-екиден үйүнө чыкырк келет. "Barayın desem it üröt, barbayın desem iç күйөт" degendey ыргылыме болосун да турасын. Munun bardığı саға başka түрүндө қабарланат. Balasımın toyun -тууған күнүн белгилейбиз деп, ашти болсо

* Kırgızca Arap harfleriyle yazılan metinlerde yuvarlak dört vokal için işaret (harf)ler kullanılmıştır. Bu Kırgızca metin Destan Şairi Tımbek'ten Arabayoğlu tarafından bulunmuş ve 1925'de Moskova'da basılmış Semetey destanından bir parçadır.

kaza bolgon kişini eskerebiz dep koyuşat..... Talapbek'tin üyü. Al caķında beş caşar balasının toyun bergen. ırkalakey samoor koyulgan, eşıkteki çok kazanda borkuldap et aynap catat... (Sovyetik Kırgızstan 13 aralık 1964).

“Bıyıl küzündö kırgız eli özününü tarihinda en kubanıçtuu kündördün birin başman ötkördü. Respublikabız özünün önör cayın, ayıl çarbasın caña madaniyyatın önüktürüüdö cetişken iygilikteri üçün cana Rossıyanın sostavına Kırgızstandın ıktıyarduu koşuluşunun cüz cıldığına sıyılğan Lenin ordenin koluna aldı” (“Kırgızstan Ayaldarı” dergisi, Ekim 1964, No 10).

“Baldar bir éldin, ölkönün keleşegi da, ümütü da. Al émi eneler üçün bolso, bala ümüt gana tögül, özünçö bir çoñ ömür, taalay, irakat. Mina oşunduktan, baldardın keleşegi, baktı üçün birinçi bolup eneler —ayaldar küröşkö çığıştı” (“Kırgızstan Ayaldarı” 1964, No 11).

Bu metinlerden anlaşıldığı üzere bugünkü Kırgız imlâsının Radloff'unkundan farkı uzun vokalları iki harfle yazmaktan ibarettir. (Radloff'ta -tö, yeni yazıda -too [dağ], buday buuday). Şunu da gözönüne almak gerektir ki uzun, yuvarlak vokalleri öndeki hecelere etki etmiyor. O ve U seslerinin de eklere kadar etkisi kesin değildir.

* * *

Kazakça yeni metinlerle Radloff'un ortaya çıkardığı metinleri karşılaştırırsak bugünkü Kazak yazı dilinin imlâsında dudak çekimi (labial attraksiyon) bakımından büyük fark meydana gelmiştir. Yukarıda yazdığımız Radloff'un

köktü bulut kursaydı+kündü baykay karasam
Köldöğü kuular söylöydü+Köktön bulut su kelse
Köktögül culduz sırlısa+köldönön turgan tulparım
Körüp alğan körüktü edim.....

biçiminde yazdığı metin bugünkü Kazak imlâsına göre şöyle oluyor :

kökti bult kursaydı+kündi baykay karasam
köldeği kuular söyleydi+kökten bult su kelse
köktegi culdız sırlısa+köldönön turgan tularım
körüp alğan körikti edim....

Yeni Kazak şairlerinden Abdullah Tacibayoğlunun Heine için yazdığı şiirden :

Örtep otka faşister,
 Eldeneler saladı.
 Salğan sayın daulap ot,
 Calındaydı canadı.
 .....
 Cansa cansın kur kağaz
 Canbas cürek şın ömir
 Canbak kalay örtenbek
 Ottan ıstık ötkir cır

Bu şiirdeki *örtep*, *cürek*, *ömir*, *örtenbek*, kelimeleri Radloff'a göre *örtöp*, *cürök*, *ömür*, *örtönbök* yazılacaktı.

Kazak gramercileri Kazakçada pek açık işitilen bu dudak çekimi olayına imlâda (yazıda) hiç yer vermemişlerdir. Kazakçanın özelliklerinin korunmasına çok önem veren Kazak dilcisi ve şairi Ahmet Baytursun okullar için arap harfleri kullanıldığı devirde Kazakçadaki sekiz vokal için işaretler (harfler) uydurduğu halde, bu dudak çekimi bakımından, eski "türki" yazı dili geleneklerine uygun hareket etmiş ve Kazakçada Kördü, kördüklörümüz, boldu, közümüz, közdö, közdörümüz, közdördö, özüm, özündön, özünö, koyum, koyuñ, koyuma, sokur, toktu, urusturdu, küröstürdük, üzüldük, örköş işitilen sözleri كوردى, اوزينه, اوزندن, اوزيم, كوزدهرده, كوزدهديمز, كوزده, كوزيمز, بولدى, كورد كلريمز, اوركهچ, اوزلدك, كورهستيردك, اوريستيردى, توققى, صوقر, قوييما, قويك, قويم biçimlerinde yazmıştır. Bugünkü Kazak yazı dili için yazılan gramer kitaplarında konuşma dilindeki bu labial attraksiyon olayı kurala bağlanmıştır. Şöyle ki: Yabancı ve bileşik kelimeler dışında, ilk heceden başka hecelerde ö, u, ü sesleri işitilse de e, i, ı harfleri yazılır. Örnekleri: önim, ömir, öre, töbe, börene kölenke, köbelek, körik, körkem, kuzgın, kurık, kudık, tüyme, külegeş, kündelik (bk. İ. Kenesbayev, A. İshakov, K. Ahanov "Kazak tili grammatikası" Almatı - 1959 sah. 19-20).

* * *

Dr. Saadet Çağatay'ın DTCF tarafından yayımlanan "Kazakça Metinler" adlı eserindeki metinler bizim konumuz bakımından dikkate değer. Eserde verilen bilgiye göre bu metinler Kazakistanlı Hüseyin Tacı adlı Kazaktan tesbit edilmiştir. Bu metinlerden görüldüğü üzere söyleyenin dilinde dudak çekim olayı hiç de durulmuş değildir. Dr. Saadet Çağatay da buna dikkat etmiş ve "o, ö, ü yuvarlaklaşmalar da bir çoklarının ağızında tam değildir. o'dan sonra bir düz ünlü pek

normal olarak geliyor. Aynı kelimenin çeşitli telâffuz şekillerine raslamak ta mümkündür: bōrik bōrk, berk berik, bürküt bürkit . . . gibi” (sah. 5).

Dr. Saadet Çağatay’ın metinleri arasında “kitaptan alındığı” yazılan bir kaç metin vardır. Acaba bu metinler de sözü geçen ulaştırıcıdan mı, yoksa doğrudan doğruya kitaptan mı alınmıştır? Kitaptan alındı ise, Arap harfleriyle ya da Rus harfleriyle mi yazılmış kitaptan alınmıştır? Bu yön açıklanmalı idi. Abay Kunanbay’dan alındığı yazılan şu şiiri gözden geçirelim :

cazda kün şilde bolgondo
kōk oray şalgın beyşeşek
uzarıp ösüp tolganda
kōrkōrōp catkan özōngō
kōşüp awul konganda

..... (sah. 152-156)

Bu şiirin “Mektep kitabından” alındığı yazılmış ise de ulaştırıcının ağzından mı, yoksa doğrudan doğruya kitaptan mı alınmıştır, açıklanmamıştır. Kazakça kitaplarda, bu parçada olduğu gibi, *bolgondo*, *ösüp*, *kōrkōrōp*, *özōngō*, *kōşüp* yazılmaz, belki *bolganda*, *ösip*, *kürkirep*, *özenge*, *kōşip*, yazılır (yukardaki gramer kuralına bk.).

Dr. Saadet Çağatay’ın, kuşkusuz dikkatle dinlediği ulaştırıcılarının şivesinde asıl Kazak ağzına aykırı söyleyişler bulunsa gerek. Doğu Türkistan yerlileriyle karışmış, kaynaşmış, okul görmüş, Arap harfleriyle yazılan kitapları okumuş Kazaklarda bu söyleyiş değişikliği ve bunun tek örnek olamayışı doğaldır. Kazakların “Sarı Arka” dedikleri merkezi Kazakistan boylarında (Argın-Atıgay, Nayman, Kıpçaklarda) bu dudak çekimi tam olarak egemendir. Bu Kazaklar *kōrdik*, *üstinden*, *boldı* biçimindeki söyleyişleri yanlış sayarlar. 1920 yılında Turgay iliyle Akmola ili arasında göçüp konan Karakoyunlu Kıpçaklarında Kazanlı bir öğretmene öğrencilerinin “Okı molla” diye ad taktıklarını duydum. Sebebini şöyle açıkladılar: öğretmen öğrencilerine oku demesi gerekirken *okı* dermiş . . . Bir İstanbullu aydının kulağına *görüştüğümüz* yerine *görüştüğimiz* ne denli aykırı geliyorsa 1920-1922 yıllarında Kazaklar için de öyle idi.

Türk dilinin bütün dallarında, güçlü ya da zayıf olarak, işitilen bu dudak çekimi (labial attraksiyon) olayının en eski Türk dilinde de bulunduğu kuşkusuzdur. W. Radloff bu olayın Orhon yazıtlarında zayıf da olsa varlığını kabul etmekte ve “Labial attraksiyon çok zayıf (schwächer)

ve ancak dar vokaller ek olan hecelere etki ediyor” diyor. Örnek olarak şu sözleri veriyor: oglun, tonlug, boldum, bozup, ozmuş, süñükün, küñlög, öltüm, ölüüp, ölmüş, ölüg, ölü-, ötü-, ulug, ülüg (Die alt-türkischen Inschriften der Mongolei, Neue Folge, 1897, sah. 11).

S. E. Malov Manichaistlerin “tövbe duası”nda dudak çekiminin çok güçlü olduğunu görmektedir. Onun düşüncesine göre V. yüzyılda yazılmış olduğu sanılan bu metinde konuşma dili oldukça doğru belirtilmiş. Dudak çekimine aykırı kelimeler ise üçü dördü geçmez (özin, könlün). Bu metindeki kelimelerin yazılışı şöyledir: butlug, ötüñür, boltumuz, öldürdümüz, küçlüg, köñülün, türlüg, yüküntümüz, körüp . . . . . (“Pamyatniki drevetürkskoy pişmeñnisti” 1951, s.~108-127).

Görülüyor ki Labial attraksiyon Türk dilinin en az 1200 yıldan bu yana yapısında sakladığı bir özelliktir. Bu özellik türlü kültürlerin ve dillerin etkisi ile silinmektedir. Bu tarihî olay, bizim gözümüz önünde, Kazak edebî dilinde olmaktadır.

Metinlerde geçen kelimelerin anlamları

ak	: ak, beyaz	bata:	: fatiha, dua
al	: o, (alışı-o kişi)	bayka-	: dikkat etmek
al-	: almak	begile-	: işaret etmek
alma	: elma	ber-	: vermek
altın	: altın	bıyıl	: bu yıl
ar	: her	bil-	: bilmek
aş	: ziyafet; ölümler hatırası- na verilen büyük ziyafet.	bol-	: olmak
at	: ad; isim	burkulda-	“burk, burk” sesi çıkarmak “kazanda burkuldap et kaynaydı”
ay	: ay	bosogo	: eşik
ayal	: kadın; zevce	börk	: külâh, kalpak
ayıl	: oba, köy	bu	: bu (işaret zamiri)
ayt-	: söylemek	bulut, bult	: bulut
bak	: tali, baht	burum	: forum (rusça), biçim, şekil
bakıt	: =bak	cabıl-	: örtülmek
bala	: çocuk, yavru	cakın	: yakın
bar-	: varmak	calında-	: alevlenmek
bardığı	: varlığı, hepsi, tamamı	calın	: alev
baş	: baş		

caman	: fena; yaman	de-	: demek, söylemek
cana	: yine	dünüö,	
caña	: yeni	dünyö	: dünya, âlem
caşar	: yaşar (beş caşar balası =beş yaşında çocu- ğu)	em	: hem
cat-	: yatmak (gerundiumlar- dan sonra durumu belirten bir ek gibi kullanılır: cep catat =yiyiyor; kele catat =geliyor, gelmekte)	ene	: ana
cau-, cav-	: yağmak (camgır caudı =yağmur yağdı.)	él	: il, memleket
cay	: yer, durum, taraf, konu	eşik	: kapı
cetiş-	: yetişmek, erişmek	esker-	: hatırlamak
cıl	: yıl (bıyıl=bu yıl)	emi	: imdi, şimdi
cır	: şiir	eldeneler:	bir sürü nesnelere
col	: yol	faşis	: faşist
cönö-	: yönelmek	ırakat	: rahat, saadet
culduz	: yıldız	ırgılan	: şüphe, tereddüt
cürek,	: cürök yürek	ıstık	: sıcak
cüz	: yüz	iç-	: içmek (içken susu = içtiği suyu)
çabıs	: koşu, hızlı koşmak	iktıyarduu:	ihtrırlı, kindi isteğiyle
çap-	: hızlı koşmak	it	: köpek, it
çarba	: köy iktisadiyatı	iygılık	: eyilik
çığış-	: çıkışmak, beraber çık mak	kabar	: haber
çıkırık	: çağrı, davet	kabarlan-	: haber almak, haber verilmek
çoğult-	: toplamak	kabardan:	=kabarlan-
çolpon	: zühre yıldızı (balanın közü çolpondoy=ço- cuğun gözü tan yıl- dızı gibi.)	kagaz	: kâğıt
çoñ	: büyük	kalay	: nasıl
daula-,	gürlemek (ot daulap	kalk	: halk, kavim, ulus
davla	: canadı = ateş gürleyip yanıyor.)	Kalmak:	Kalmuk ulusu
		kara-	: bakmak (maga karadı =bana baktı.)
		katın	: kadın
		kayna-	: kaynamak
		kaza	: ölüm, kaza
		kazan	: kazan, büyük tencere
		kel-	: gelmek
		kemçet	: su samuru
		ket-	: girmek
		kırkalakay:	bir sıra, kalabalık

- koçkor : koç
korluk : horluk, hakaret
koşuş : iltihak
koyul- : konulmak
kök : gök, sema
köktö- : gövermek, yeşermek
kökül : kahkül, perçem
kökürök: göğüs
köl : göl
köldönön: karşıda aykırı bulnma, birinin önüne engel olacak şekilde bir şeyin konulması
köm- : gömmek; defnetmek
kömkörmö: tersine çevirme
koñur : bir renk: at donu; yeknasak durum; esmer
kör- : görmek; emir şekli gerundiflere gelerek rica ifade eder: ala kör! =alsan-a, bere kör! =versen-a!
köster- : göstermek
körüktuu: görklü, güzel
közdö- : bakmak
kubanıç: kıvanç, sevinme
kuday : Tanrı, Huda
kul : köle
kulan : yabanî eşek
(kunan : iki yaşındaki hayvan kunan şıgar=iki yaşına basan hayvan)
kunduz : su samuru kemçet-kunduz (hind.).
kuru, : kur kuru; ancak, önemsiz (kur kagaz = önemsiz evrak)
kursa- : kaplamak
kuru- : kurumak; mahvolmak
kuu : kuğu (köldöğü kuular =göldeki kuğular)
kuyruk : kuyruk
Köl Çoro: kişi adı
kün : gün
küröş : güreş
küy- : yanmak
madaniyyat: medeniyet, uygarlık
magan, : maga bana
mal : mal, servet
manday: alın
mankay-: çok güzel olmak
mına : işte
moyun : boyun
murun : burun
Nogaylı : Nogay kavmi
orden : (rusça) nişan, madalya
ordo : saray, hükümdarın bulunduğu yer
oşunduktan: işbundan dolayı, bundan ötürü
ot : ateş
oy : düşünce, fikir
oyla- : düşünmek
ögüz : öküz
öküm : hüküm
ölkö : ülke, memleket
öltür- : öldürmek (öltüröalbay =öldüremeyerek, öldüremeden)
ömir : ömür, hayat
ömür : =ömir
önör : sanayi, endüstri
önüktür-: büyütme, üretme, çoğaltma
örte- : yakmak

öt-	: geçmek (aydan ay öttü =aydan ay geçti)	tek	: kök, menşe, asil (tekti kişi =köklü, asil kişi)
ötkir	: keskin	totu	: papağan
ötkör-	: geçirmek	toy	: düğün, ziyafet
özü	: kendisi	tulpar	: cins at, efsanevi ka- nath at
payda	: fayda	tur-	: durmak (koldönön tur- gan=karşısında enine duran)
saga	: sana	tuu-	: doğmak (tuugan күнү =doğduğu gün)
sagan	: =saga	tügül	: değil
sal-	: koymak, bırakmak	tün	: gece
samoor	: semaver	tür	: şekil; nevi (başka tü- ründö=başka şekilde)
sayın	: her defa (cangan sayın =yandıkça)	tüymö	: düğme (elbise düğmesi)
sırl-	: topluca hareket etmek	tüyüş-	: toplayıp bağlamak (at kuyruğunu toplayıp bağlamak)
sıyla-	: hürmet etmek, saygı göstermek	uksa-	: benzemek (kün cavar- ga uksaydı = gün (hava) yağacağa ben- ziyor)
sıylangan:	mükâfatlandırılan, sa- yılan	ulu	: ulu, büyük (ulu coldun üçün : üstünö = ulu yolun (şahrahın) üzerine) için
sol	: şu	ümüt	: ümit, umma
sostav	: (rusça) terkip, bileşim	ür-	: ürmek, havlamak (it üröt = köpek hav- lıyor)
söök	: kemik; soy	üy	: ev, hane
su	: su		
sunday	: şu gibi, böyle		
sür-	: sürmek (üküm süröt= hüküm sürüyor)		
süüş-	: herkesin birden atları- nın kuyruklarını bağ-		
şın	: lamak, düğmek gerçek, hakikat		
çın	: =çın		
taalay	: tali, kısmet, saadet		
Talapbek:	kişi adı		
tanda-	: seçmek		
tart-	: çekmek		